

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

МАСИЦЬКА
Тетяна Євгенівна

**СЕМАНТИКО—СИНТАКСИЧНА
ВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄСЛОВА**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Підписано до друку 26.12.95. Формат 60:84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9. Обл. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 564/1995 р. Безплатний
Поліграф. д-во Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

Київ - 1995

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
І.Р.ВИХОВАНЕЦЬ

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України
А.П.ЗАГНІТКО

кандидат філологічних наук, доцент
Д.П.ЛИТВИН

Провідна організація - Рівненський державний
педагогічний інститут

Захист дисертації відбудеться "15" лютого 1996 року
о 14 годині на засіданні спеціалізованої ради Д.01.94.01 для
захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філо-
логічних наук при Інституті української мови НАН України
/252001, Київ-1, вул. М.Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
української мови НАН України.

Автореферат розіслано " " грудня 1995 року

Учений секретар спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук

Григорук
Б.М.Ажнюк

*Дорогий Кошаренко,
щиро дякую за вашу
увагу та допомогу.
З повагою,
Григорук*

Актуальність дослідження. Система граматичних категорій становить центральну ланку мовної структури, яка відбиває характер зв'язку мови й мислення і типологічні особливості окремої мови. Граматичні категорії - це узагальнені граматичні поняття, що об'єднують ряд співвідносних граматичних значень, взаємопротиставлених і формально виражених сукупністю граматичних форм. Функціонуючи у мові як широке значеннєво-формальне поняття, вони, зокрема, класифікують слова в частини мови або шляхом протиставлення форм слова виражають зафіксовані мовою відношення, наявні в об'єктивній дійсності. Питання про граматичні категорії й дотепер залишаються головними у проелематичній теоретичній граматики, оскільки вони пов'язані з вивченням тих граматичних явищ мовної системи, які лежать в її основі і визначають послідовний розвиток. Ґрунтовне вивчення граматичних категорій як вищої мовної організації спирається на двобічне /семантико-граматичне - з урахуванням формальної структури/ їх трактування, де враховуються не тільки граматичне значення, але і формальні засоби його вираження. Співвідносячись із парадигматичною різницею, вони становлять певну модель, яка об'єктивно відображає явища конкретної мови.

Граматичні категорії, що відбивають позамовну дійсність і відрізняються особливостями її формального вираження, посідають центральне місце у граматичній системі української мови. Їх статус визначено участю категоріальних значень у реалізації частини мовного значення й організації ієрархічно вищих і нижчих щодо частин мови одиниць. Вивчення характеру граматичних категорій можливе за умови дослідження їх специфіки в межах контексту, вирішення функціонально-семантичних парадигм їх складників - морфологічних і синтаксичних форм.

Категорія семантико-синтаксичної валентності є однією з найскладніших граматичних категорій, яку майже не досліджено в українському мовознавстві. Її вивчення є актуальним завданням теоретичної морфології і синтаксису, оскільки вона стосується фундаментальних питань граматики сучасної української мови. Дослідження цього питання входить до загальної проблеми співвідношення формально-граматичної і семантико-граматичної структури морфологічних одиниць і категорій, а також структурування речення як основної синтаксичної одиниці.

У сучасній лінгвістиці під поняттям "валентність" розумі-

кть основні закономірності сполучуваності одиниць певної мови. Становлення терміна й теоретичне його обґрунтування пов'язують з ім'ям Л.Тензера. Подальшого розвитку теорія валентності набула у працях В.Г.Адмони, С.Д.Каднельсона, О.І.Москальської, Г.Гельбига, М.Д.Степанової, Б.А.Абрамова, Й.Ф.Андерша, Ю.Д.Апресяна, І.Р.Вихованця, М.П.Кочергана, А.П.Загнітка та інших.

Об'єктом нашого дослідження є семантико-синтаксична валентність дієслова та її типи в сучасній українській літературній мові. Семантико-синтаксичну валентність визначаємо як категоріальну одиницю, яка відображає значеннєво зумовлену сполучуваність дієслова - частини мови, що має найскладніші і найрізноманітніші сполучувальні потенції.

Метод праці є системний аналіз семантико-синтаксичної валентності дієслова на тлі семантико-граматичної структури морфологічних і синтаксичних одиниць.

Відповідно до мети дослідження розв'язано такі завдання:

- 1/ виділено семантико-синтаксичну валентність як особливу категорію дієслова і вказано на значущість взаємодії в ній семантичного і формально-граматичного змісту;
- 2/ вирішено валентні класи дієслова та основні валентні типи мінімальних реченнєвих структур;
- 3/ здійснено класифікацію дієслівних предикатів на основі їх семантико-синтаксичних диференційних ознак і функціональних особливостей як синтаксем у семантичній структурі простого речення;
- 4/ розрізнено валентно-пов'язані і валентно-непов'язані члени речення;
- 5/ висвітлено характер валентності і категорії перехідності/неперехідності;
- 6/ розглянуто відмінки на тлі семантико-синтаксичної валентності;
- 7/ окреслено сукупність правобічних і лівобічних субстанціальних синтаксем, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю дієслова;
- 8/ з'ясовано співвідношення семантико-синтаксичної валентності і синтаксичної сполучуваності.

Наукова новизна дослідження полягає у вирішенні семантико-синтаксичної валентності як найпоказовішого різновиду синтаксичної сполучуваності, у кваліфікації семантичних типів дієслівних

предикатів і зумовлених їх валентністю класів іменникових синтаксем, в інтерпретації синтаксичних трансформацій речень із дієслівними предикатами, у детальному розгляді особливостей лівобічної і правобічної дієслівної валентності, у трактуванні явищ граматичної варіантності і зумовленого семантико-синтаксичною валентністю дієслова відмінкового функціонування. Центральну частину дисертації становить висвітлення закономірностей реалізації валентного потенціалу лексико-граматичних груп дієслів.

Методи дослідження. Специфіка об'єкта і мета дослідження зумовили використання описового методу та методу моделювання, елементів трансформаційного і функціонального аналізу.

Джерела фактичного матеріалу. Основним джерелом фактичного матеріалу є "Словник української мови" /в одинадцяти томах/. Дослідження побудовано на матеріалі 36405 дієслів. У дисертації використано матеріали з різностильових текстів сучасної української літературної мови, Лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні та Інституту української мови НАН України.

Теоретичне значення дослідження. Теоретичні узагальнення матимуть застосування в дослідженнях із теоретичної і функціональної граматики сучасної української та інших слов'янських мов, зокрема в подальшому вивченні теорії граматичних категорій, проблем синтаксичної сполучуваності частин мови і членів речення, взаємодії морфології і синтаксису.

Результати дослідження можуть бути використані при написанні вузівських підручників і навчальних посібників /розділи "Морфологія" і "Синтаксис"/ з граматики сучасної української мови. Окремі положення дослідження можна застосувати при укладанні словників, читанні спецкурсів, проведенні спецсеминарів і факультативних занять із сучасної української мови.]

На захист висуваяться такі положення:

- 1/ семантико-синтаксична валентність - одна з граматичних категорій дієслова, з якою пов'язані визначальні семантико-граматичні характеристики дієслівних лексем;
- 2/ семантико-синтаксична валентність відіграє вирішальну роль у структуруванні сполучуваності дієслівних предикатних і субстанціальних компонентів речення;
- 3/ сукупність семантичних типів дієслівних предикатів ста-

новлять предикати дії, процесу, стану і локативні предикати;

4/ у структурі сучасної української мови валентність диференціюється на лівобічну і правобічну;

5/ у семантично елементарному простому реченні функціонують такі субстанціальні компоненти, зумовлені валентністю дієслівних предикатів: суб'єктна синтаксема, об'єктна синтаксема, адресатна синтаксема, інструментальна синтаксема, локативна синтаксема;

6/ семантично елементарне просте речення в сучасній українській мові структурується семивалентними - одновалентними дієслівними предикатами.

Апробація дисертації. Результати дослідження було викладено на Міжнародній науково-теоретичній конференції, присвяченій актуальним проблемам функціональної граматики в м.Донецьку /1994р./; на Міжнародній конференції "Максим Рильський і світова культура" в м.Києві /1995р./; на Всеукраїнській науковій конференції "Функціональна семантика слов'янських і германських мов" в м.Житомирі /1995р./; на міжвузівській науковій конференції "Актуальні проблеми сучасної філології" в м.Ізмаїлі /1995р./; на республіканській науковій конференції "Питання синтаксису української мови", присвяченій 100-річчю від дня народження Сергія Смеречинського в м.Запоріжжі /1993р./; на підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Волинського державного університету ім. Лесі Українки /1992-1995рр./. Окремі розділи й уся дисертація обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Волинського державного університету ім. Лесі Українки, а також на засіданні відділу граматики Інституту української мови НАН України.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, джерел та зразків словникових статей, у яких описано валентність дієслова.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, методи, мету і завдання, наукову новизну, теоретичне і практичне значення дослідження, сформульовано основні теоретичні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Морфолого-синтаксичні параметри дієслівної валентності" розглядається валентність у системі дієслівних граматичних категорій; характеризується семантико-синтаксична валентність дієслівного предиката і структура семантично елемен-

тарного простого речення; аналізуються семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки в реченні; визначаються валентно-пов'язані і валентно-непов'язані члени речення; виділяються семантичні типи дієслівних предикатів і субстанціальних синтаксем; висвітлюються особливості синтаксичної сполучуваності і семантико-синтаксичної валентності, лівобічної і правобічної валентності дієслова.

Класифікація дієслівних категорій належить до актуальних проблем теоретичної граматики. Розглядаючи їх, виділяємо власне-дієслівні категорії, які відображають семантико-граматичну природу дієслова та формуються в дієслові, з одного боку, і не-власне-дієслівні категорії, які морфологічно відображаються в дієслові, але формуються в інших частинах мови, з іншого боку. Категорія семантико-синтаксичної валентності являє собою власне-дієслівну категорію, з якою пов'язані типові морфолого-синтаксичні характеристики дієслівних лексем. Вона характеризує кожне дієслово з погляду його сполучувальних спроможностей і семантичних потенцій у побудові елементарного речення. Категорія валентності стосується семантично передбачуваної сполучуваності дієслова з іменниковими компонентами, включаючи і форму називного відмінка.

Валентність дієслова перебуває в різних взаємозв'язках з іншими дієслівними граматичними категоріями. Зокрема, власне-дієслівна категорія часу, відбиваючи стосунок дії, процесу чи стану до моменту мовлення, не впливає на семантико-синтаксичну валентність дієслова, напр.: Хлопець читає книжку; Хлопець читав книжку; Хлопець прочитає книжку. Реалізація значень часу не пов'язана з репрезентацією валентних гнізд дієслова, кількості учасників дії, процесу чи стану. Порівняно з категорією часу спосіб дещо звучить в мовленнєвій реалізації валентну структуру елементарного простого речення: йдеться про форми наказового способу, які виражають наказ, вимогу, спонукання, напр.: Піди́йди; Прочита́й; Заспіва́й. Категорія виду якоюсь мірою виражає валентну рамку речення, хоча очевидної взаємодії між значеннями виду і валентності не спостерігається.

Категорія валентності посідає особливе місце в системі дієслівних граматичних категорій. Її складники репрезентовано в синтаксичному і морфологічному ярусах мови. Найповніше категоріальні значення валентності виявляються в межах реченнєвої

структури, набуваючи формального вираження засобами морфології. Дієслівний предикат із залежними від нього непередикатними компонентами утворює елементарне з семантико-синтаксичного погляду речення. Його природа прогнозує склад речення, а саме, які субстанціальні синтаксеми будуть супроводжувати дієслівний предикат. Валентний клас дієслівного предиката, формуючи семантико-синтаксичну структуру елементарного речення, впливає на кількісний склад субстанціальних синтаксем і їх функцій. У сучасній українській мові семантично елементарне речення включає до свого складу семивалентні - одновалентні дієслівні предикати.

Семантико-синтаксична валентність дієслова найтісніше пов'язана з реченням як предикативною одиницею і найвищою структурою в мовній ієрархічній будові, яка має у своєму складі простіші /мінімальні/ одиниці, скомпоновані в одне ціле семантико-синтаксичними відношеннями і синтаксичними зв'язками між її компонентами. Семантико-синтаксична валентність ґрунтується на субстанціальних /предметних/ відношеннях іменника до дієслова, які диференціюються на суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні відношення, напр.: Дівчина сумує /суб'єктні відношення/; Хлопчик пише листа /об'єктні відношення/; Хлопчик пише листа матері /адресатні відношення/; Ми приїхали автобусом /інструментальні відношення/; Дідусь стоїть біля воріт /локативні відношення/. Із семантико-синтаксичними відношеннями, структурованими валентністю дієслова, корелюють синтаксичні зв'язки - предикативний /лівобічний/ з його формою координації між підметом та присудком і підрядний /однобічний/ з його формою керування. На основі семантико-синтаксичних відношень виділяються синтаксеми /семантико-синтаксичні компоненти речення/, а на основі синтаксичних зв'язків - головні і другорядні члени речення /формально-синтаксичні компоненти речення/.

Якщо валентність розглядати як семантико-синтаксичне явище у структурі мови, то вона буває лівобічною і правобічною. У граматичній системі сучасної української мови необхідно розрізнати лівобічну і правобічну валентність дієслівного предиката і відповідно лівобічні та правобічні синтаксеми і керовані другорядні члени речення. Для української мови типовою є правобічна позиція керованого слова, тоді як лівобічна звичайно стосується явищ координації, регульованої предикативним зв'язком /двобічним зв'язком, взаємозв'язком/ підмета і присудка як головних членів

двоскладного простого речення.

У другому розділі "Лівобічна валентність дієслова" розглядаються лівобічні субстанціальні синтаксеми одновалентних, дво-валентних, тривалентних, чотиривалентних, п'ятивалентних, шести-валентних і семивалентних дієслів; висвітлюється взаємозв'язок лівобічної валентності і реципрока; характеризуються семантичні варіанти лівобічних субстанціальних синтаксем; підкреслюється генетична спорідненість одновалентних дієслів і дієслів із нульовою валентністю; аналізуються відмінки як морфологічні варіанти лівобічної суб'єктної синтаксеми; розглядаються предикатні синтаксеми в суб'єктній позиції речення.

Лівобічні субстанціальні синтаксеми одновалентних - семивалентних дієслів виражаються власне-іменниками, які позначають активного виконавця дії, носія процесу або стану. Семантична диференціація лівобічних субстанціальних синтаксем залежить від характеру дієслівного предиката і, зокрема, від його валентного оточення. Наприклад, лівобічні субстанціальні синтаксеми сполучаються з одновалентними дієсловами, що здебільшого позначають: 1/ заняття: адвокатувати, директорувати, лікарювати, лісникувати, кашварити, ковалювати, кравцювати, учителювати і под.; 2/ уміння, навички: ворожити, господарювати, рибалити, хазяйнувати, чаклувати та ін.; 3/ соціально-побутовий стан людини: батьракувати, босякувати, бродяжити, війтувати, восьводити, гетьманувати, жебракувати, князювати, короловати, наймитувати і под.; 4/ фізичний стан людини: вичуняти, знобити, дохманити, марніти, мліти, недужати, нудити, ослабнути та ін.; 5/ віковий стан людини: бабувати, зобіти, дітувати, легіювати, парубкувати і под.; 6/ психологічний стан людини: бальоритися, вагатися, веселитися, дурити, мучитися, нервувати, нудьгувати, радіти, сміятися, стоми-тися і под.; 7/ перетворення, виникнення нової ознаки, посилення ознаки чи якості: в'янути, гіркнути, дужчати, засихати, іржавіти, рідшати, солоншати, сохнути, твердішати, темніти, першавіти, черствіти і под.; 8/ колір, його виявлення: біліти, блакитнішати, буряковіти, жовтіти, зеленіти, сивіти, синіти, червоніти, чорніти та ін.; 9/ звуки, властиві тваринам, птахам, комахам: гагакати, гавкати, гарчати, гудіти, дажжчати, дзявкати, деркотати, нявкати, скавчати, шипіти, тьохкати тощо. У реченнях конструкцій такі дієслова звичайно супроводжуються іменниками у позиції підмета, напр.: "Томоччині батьки вчителювали в селі

під Вінницею" /Л.Первомайський/; "Деся загелготили сполохані гуси" /А.Моцний/; "Роман червоніє" /М.Стельмах/; "Ляля весь час сміялася" /О.Гончар/.

Дієслова з нульовою валентністю генетично споріднені з одновалентними дієсловами. Вони становлять обмежену лексико-семантичну групу і звичайно позначають стани природи, напр.: весніє, вечоріє, виднішає, гримить, дніє, дощить, квасить, морозить, мрячить, розвидняється, світає, смеркає, сльотить, сутеніє, темніє, теплішає, холоднішає і под. Специфічні дієслівні предикати з нульовою валентністю не вимагають жодного лексично вираженого і валентно поєднаного іменникового компонента у функції суб'єкта, напр.: "Вечоріло" /Р.Іваничук/; "Уже стемніло" /П.Тичина/; "Хмарилося" /І.Нижник/; "Заосеніло" /Т.Книш/. Основною ознакою дієслів із нульовою валентністю є формальна відсутність суб'єкта. Тому їх відносимо до дієслів із лексично не вираженою одновалентністю.

Суб'єктна синтаксема реалізується у своїх семантичних і морфологічних варіантах, які виділяються відповідно до природи дієслівного предиката. Синтаксема у функції суб'єкта дії є основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми. Другим варіантом суб'єктної синтаксеми виступає синтаксема у функції суб'єкта процесу. Виділяємо також синтаксему у функціях суб'єкта стану і суб'єкта локативного стану. У сучасній українській мові основним морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми виступає називний відмінок. Поєднання з предикатами дії, процесу, стану і локативними предикатами свідчить про широкий функціональний діапазон цього відмінка. Функція суб'єкта - найголовніша семантико-синтаксична функція називного відмінка до структури речення, напр.: "Іван косив траву" /Л.Костенко/; "Слов'яни здавна жили по Дністру і по Бугу" /В.Малик/; "Туди на обрії гарматі" /М.Струцюк/. Давальний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми має набагато вужчу сферу свого поширення. Його суб'єктна функція стосується тільки одного різновиду - функції суб'єкта стану, яка дещо віддалена від семантико-синтаксичної функції адресата дії як первинної функції давального відмінка, напр.: "Мені пошастило" /В.Сосюра/; "Йому пофортунило" /Ю.Збанацький/; "Йому погаланцало" /В.Дрозд/. Морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми виступає також грамама знахідного відмінка. Вона функціонує в обмежених лексичних умовах і стосу-

ється тільки синтаксемної функції суб'єкта стану, напр.: "Платона дихоманило" /М.Зарудний/. Абсолютну периферію становить родовий відмінок, виконуючи функцію партитивного суб'єкта в позиції підмета, напр.: Людей приїхало! Морфологічне функціонування суб'єктної синтаксеми ґрунтується на двох відмінках - називному і давальному.

У лівобічній суб'єктній позиції речення нерідко спостерігаємо семантичне ускладнення синтаксем. Прикладом подібного ускладнення виступає специфічна суб'єктна /з нашаруванням об'єктності/ двовалентність дієслів у реципроку, репрезентована їх формою множини, напр.: Петро і Галина обнімаються = Вони обнімаються. Семантичне ускладнення лівобічних синтаксем маємо також за переміщення об'єктної або інструментальної синтаксем в суб'єктну позицію й набуття ними відповідно функції об'єктного суб'єкта чи інструментального суб'єкта, пор.: Повість написана письменником ← Письменник написав повість; Перо моє пісні мережить /П.Тичина/ ← Я мережу пісні пером. У позиції суб'єктної синтаксеми можуть функціонувати синтаксеми предикатного типу. За переміщення в суб'єктну позицію речення предикатні синтаксеми набувають функції суб'єкта і зберігають, наприклад, вихідні причинові відношення між елементарними простими реченнями, пор.: Згадка про друзів розчулила хлопця ← Хлопець розчулився, бо згадав про друзів.

У третьому розділі "Правобічна валентність дієслова" характеризуються правобічні субстанціальні синтаксеми двовалентних, тривалентних, чотиривалентних, п'ятивалентних, шестивалентних і семивалентних дієслів; вказується на взаємозв'язок правобічної валентності і реципрока; висвітлюється семантичне варіювання правобічних субстанціальних синтаксем і семантичне ускладнення правобічних субстанціальних синтаксем у похідних конструкціях; характеризується явище аглютинації у правобічній валентності дієслова; розглядаються непрямі відмінки як морфологічні варіанти правобічних субстанціальних синтаксем; аналізуються дієслова з правобічною предикатною валентністю; висвітлюється згортання валентного потенціалу у похідних дієслівних предикатах.

Правобічна валентність двовалентних дієслів відкриває одну з двох позицій субстанціальних синтаксем - об'єктну або локативну. Об'єктна синтаксема залежно від семантичного навантаження дієслова позначає особу або предмет, на які спрямовується

дія, процес чи стан, і сполучається з такими основними лексико-семантичними класами дієслів: 1/ з дієсловами на позначення почуттєвого стосунку до особи, напр.: бентежити, відбентежити, відкохати, відхвилювати, вподобати, захоплюватися, збентежити, зневажати, кохати, любити, ненавидіти і под.; 2/ з дієсловами на позначення керування, напр.: відати, завідувати, диригувати, керувати, командувати, правити, розпоряджатися, подиригувати, покерувати, покомандувати та ін.; 3/ з дієсловами, які позначають вплив суб'єкта на об'єкт, напр.: англізувати, роснізувати, колонізувати, мад'яризувати, монополізувати і под.; 4/ з дієсловами на позначення активної дії /суб'єкт і об'єкт позначають осіб/, напр.: арештовувати, бадьорити, воскресити, вповноважувати, впокорити, впрохувати, вихвалити, виховувати та ін. Об'єктна синтаксема, валентно поєднана з названими дієсловами, виражена: а/ знахідним відмінком, напр.: "Любить наш народ перепілку" /О.Вишня/; "...перший соловей вітав тоді Жиневру на балконі" /В.Швець/; б/ давальним відмінком, напр.: "Може, в такий спосіб хотілося забути ту, що довірилася йому" /П.Федотків/; в/ орудним відмінком, напр.: "Ти володієш небом і землею, поведаєш вогнем і громом" /В.Малик/. Локативна синтаксема поєднується з дієсловами, що означають місцеперебування суб'єкта, напр.: бути, відлежати, відсидіти, відстояти, вилежати, висидіти, вистояти, жити, залишатися, знаходитися, лежати, мешкати, опинитися, перебувати, пересидіти, побути, полежати, пожити, сидіти, стояти і под. Локативна синтаксема, сполучаючись із дво-валентними дієсловами, найчастіше вживається у формі місцевого відмінка з прийменниками в, на, по, при та родового відмінка з прийменниками біля, близько, близько від, в/у, вдовж, вдоль, вище, вдоль, впоперек, довкола, довкруг, збоку, збоку від, зверху, зверху, коло, край, навколо та ін. Прийменники названого типу свідчать про зайнятість позиції при них формою із статичним локативним значенням, напр.: "На подвір'ї і Луцької в'язниці з непокритими головами стояли бранці" /М.Кабаненко/; "Уманський полк надвірних козаків ... отаборився біля містечка Соколівки" /М.Глухенький/; "Обабіч шляху росли кленові дерева" /М.Канюка/.

Тривалентні дієслова вимагають таких правобічних субстанціальних компонентів, як об'єктна, адресатна або інструментальна синтаксеми. Ці синтаксичні значення відповідно виражають знахідний, давальний і орудний відмінки. До класу тривалентних діє-

слів зараховуємо дієслова з семантикою "давання" /адресувати, віддаровувати, віддарувати, віддати, відсилати, висилати, виплатити, видавати, видати, виділити, відплатувати, вручати, давати, дарувати, дати та ін/, які вимагають валентного сполучення з об'єктною і адресатною синтаксемами, напр.: "Він /дядько/ подарував мені на прощання шаблюку" /В.Сосюра/; "З цими словами Басяркевич вручив Терентію машинописний список" /М.Колесник/; "Король Ян-Казімір ханові велику данину дає" /Н.Рибак/. З об'єктною та інструментальною синтаксемами сполучаються дієслова зі значенням активної фізичної дії, напр.: бальзамувати, бадьорити, боронити, брити, відгострити, відстругати, відточити, в'язати, графити, дубасити, дряпати, жати, завісити, забінтовувати, загвинчувати, закреслити, замережати, заліпити, зап'ямити, застругати, кленцати, колоти, різати, стругати, сікти і под. Наведені вище тривалентні дієслова звичайно вимагають заповнення одного з семантично передбачуваних місць іменником у знахідному відмінку, а другого - іменником в орудному відмінку, напр.: "Славута ножицями обережно розрізав просякнуту кров"ю заскорублу пов'язку" /В.Малик/; "А Богдан уже креслив пальцем на задньому склі ... уявну схему" /В.Вакуленко/; "Архип шліфує рукавицями лижі" /М.Іщенко/.

Чотиривалентні дієслова на позначення процесу "писання" /відписати, відписувати, дописати, дописувати, надписати, надписувати, написати, обписати, обписувати, понаписувати, понадписувати, попередписувати, пообписувати, попідписувати, написати, розписати і под./ сполучаються з об'єктною, адресатною та інструментальною синтаксемами, які виражаються відповідно формами знахідного, родового, давального та орудного відмінків, напр.: "... я писала мало не осколком великі букви" /Л.Костенко/; "Твоя мати ще якийсь час писала батькові листи" /М.Колесник/. До чотиривалентних належать також дієслова, що позначають рух: бігти, вбігти, ввійти, вийти, вибігти, вилізати, вискакувати, виходити, забігти, зайти, закрокувати, запрякувати, зачимзувати, зашкандибати, іти, крокувати, рухатися, підбігти, підійти, пересуватися і под. Правобічна валентність цих дієслів передається локативною синтаксемою, яка диференціюється на вихідний пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху. Нерідко в мовленні не заповнюються деякі з субстанціальних позицій, передбачених семантико-синтаксичною валентністю чотиривалентних дієслів, напр.:

"З ганку збігла наймичка Уляна Омельченко"/М.Стельмах/; "Ми виходимо в поле"/М.Кабаненко/; "Булицею йшов солдат"/М.Шаповал/.

П'ятивалентні дієслова, які позначають рух, переміщення /вилетіти, вилітати, відімчати, відлетіти, відлітати, виїздити, виїхати, вицпівати, доїжджати, доїздити, доїхати, долетіти, помчати, допливати, доплисти, заїжджати, заїздити, заїхати, залітати, залітати, їздити, їхати, летіти, мчати, надїжджати, надїздити, надїхати, налітати, налетіти, налплисти, підлітати, підпливати, помчати, поплисти і под./ сполучаються з інструментальною синтаксею, що позначає засіб переміщення суб'єкта, та локативними синтаксемами. У мовленні не всі зазначені субстанціальні синтаксеми при п'ятивалентних дієсловах мають лексичне вираження, напр.: "До Чупахівки їхали возами"/Григорій Тютюнник/; "Надвечір загін вирушив поїздом на станцію Родаково"/П.Кононенко/. Інструментальна синтаксема при дієсловах із семантикою "переміщення" найчастіше реалізується орудним відмінком, однак може виражатися і місцевим відмінком з прийменниками на, рідше в, напр.: "А бабу кінчики додому на машині одвезли"/В.Дрозд/; "... їде він, Лука Лазарович, в триповерховому автобусі"/О.Круковець/.

Правобічна валентність шестивалентних дієслів передається об'єктною, адресатною та локативними синтаксемами. До класу шестивалентних зараховуємо такі дієслова: внести, вносити, винести, вносити, віднести, відносити, донести, доносити, занести, заносити, знести, зносити, нанести, наносити, наднести, надносити, нести, принести, приносити, перенести, переносити, піднести, підносити, пронести, проносити, рознести, розносити і под. Шестивалентні дієслова переважно реалізують валентні позиції відмінковими формами, що передають відповідні семантичні функції, прогнозовані семантичною структурою дієслова і презентовані в ній семантико-синтагматичними семантичними правобічними субстанціальними синтаксем: об'єкта /акузатив/, адресата /латив/, локатива /генітив і акузатив прийменникові/, напр.: "Тим часом повненька, вайлувата Василева дружина Оля, ... перевалючись качечкою, носила /гостеві/ з хати до столу /через двір/ то тарілку з нарізаним хлібом, то помідори й огірки"/В.Кашин/.

Семивалентні дієслова везти, ввозити, везти, вивезти, вивозити, відвезти, відвозити, відекспортувати, відекспортувати,

відімпортувати, відімпортувати, відтранспортувати, відтранспортувати, довезти, довозити, доекспортувати, доімпортувати, доставити, доставити, дотранспортувати, дотранспортувати, експортувати, імпортувати, навезти, навозити, надвозити, підвозити, перевезти, перевозити, переекспортувати, переймпортувати, перетранспортувати і под. передбачають поєднання з іменниковими синтаксемами у функціях об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного та кінцевого пунктів руху і шляху руху, напр.: З Луцька завод імпортує продукцію замовників поїздом до Угорщини через Ужгород.

Характерно, що префіксовані і вихідні безпрефіксні дієслова нерідко розрізняються структурою їх валентної рамки. Префікс може розширювати валентний потенціал дієслова, пор.: Дідусь рубав дерево сокирою і Дідусь відрубав від дерева гілку сокирою. Помітною є також /навіть за збереження тих самих валентних позицій субстанціальних синтаксем, що й при вихідному безпрефіксованому дієслові/ роль префікса в семантичному акцентуванні відповідних субстанціальних синтаксем, пор.: Ми бігли з хати на подвір'я і Ми вдигли з хати /акцентовано у структурному плані значення вихідного пункту руху/; Ми вбігли з подвір'я до хати /акцентовано значення кінцевого пункту руху/.

Типовим випадком семантичного ускладнення правобічних субстанціальних синтаксем є компоненти з об'єктною та суб'єктною функцією. На основі об'єднання об'єктних і суб'єктних синтаксем у формі знахідного відмінка функціонують складні семантико-синтаксичні компоненти, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення й утворюються в результаті злиття в одну конструкцію двох вихідних речень, напр.: Ми побачили дівчину сумно - Ми побачили дівчину + Дівчина була сумна.

Категорія відмінка має безпосередній стосунок до внутрішньої організації речених структур, до оформлення їх компонентів. Непрямі відмінки: родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий - оформлюють правобічні позиції субстанціальних синтаксем. Якщо розташувати декілька валентно пов'язаних із дієсловом правобічних іменникових форм, то центральним компонентом є знахідний відмінок об'єкта, дещо периферійніше місце займає давальний адресата, після нього - орудний інструментальний тощо.

У висновках узагальнено результати дослідження. Відзначається, що у структурі граматичних дієслівних категорій семантико-синтаксична валентність являє собою тип міжрівневої граматичної категорії. Вона вказує на значеннєво передбачувану ополучуваність дієслова із залежними лівобічними і правобічними субстанціальними компонентами. Лівобічну валентність дієслова репрезентують суо"єктні синтаксеми. Оо"єктна, адресатна, інструментальна та локативна синтаксема відбивають правобічну валентність дієслова. Дієслівна валентність формує семантико-синтаксичну структуру речення. Валентний потенціал створється сукупністю усіх функціонально-синтаксичних позицій конкретного дієслова.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Особливості синтаксичної сполучуваності і семантико-синтаксичної валентності //Українська мова. Теорія і практика: Темат. зб. наук. праць.- К.: ІСДЮ, 1993.- С.30-34.

2. Валентність у системі дієслівних граматичних категорій //Теоретичні проблеми граматики: Темат зб. наук. праць.- Донецьк, ДонДУ, 1995.- С.113-122.

3. Генетична спорідненість одновалентних дієслів і дієслів із нульовою валентністю //Там же.- С.101-106.

4. Багатовалентні дієслова української мови //Матеріали XXXVIII наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів інституту, ч.П, 1992.- С.178.

5. Різновиди правобічної валентності дієслова в українській мові //Матеріали XXXIX наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів інституту, ч.П.- Луцьк, 1993.- С.226-227.

6. Семантико-синтаксичні ознаки сполучуваності //Там же.- С.224-225.

7. Функціонування дієслів із нульовою валентністю в українській мові //Там же.- С.222-223.

8. Одновалентні дієслова української мови //Тези доповідей республіканської наукової конференції "Питання синтаксису української мови" /До 100-річчя від дня народження Сергія Смеречинського.- Запоріжжя, 1993.- С.28-29.

9. Лівобічна валентність дієслова //Тези доповідей Міжнародної науково-теоретичної конференції /Функціональна граматики.- Донецьк, 1994.- С.131-132.

10. Дво- і тривалентні дієслова як найпоширеніший клас дієслів //Матеріали ХІ наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів Волинського державного університету, ч.І.- Луцьк, 1994.- С.27-28.

11. Граматичне розмежування категорій валентності і перехідності/неперехідності //Там же.- С.29-30.

12. Семантико-синтаксична валентність предикативів //Там же.- С.26-27.

13. Називний відмінок як морфологічний варіант суб"єктної синтаксеми //Там же.- С.28-29.

14. До питання про семантико-синтаксичну валентність прикметника //Там же.- С.73-74.

15. Місце предиката в організації семантико-синтаксичної структури речення //Там же.- С.74-75.

16. Конструкції з одновалентними дієслівними предикатами у поезіях Максима Рильського //Тези доповідей і повідомлень Міжнародної конференції "М.Рильський і світова культура з погляду сучасності".- К.; 1995.- С.42.

17. Вияв валентності дієслова-предиката у відмінковій системі мови //Актуальні проблеми сучасної філології. Часть I: Матеріали міжвузовської наукової конференції.- Ізмаїл: ІГПМ, 1995.- С.35-36.

18. Валентні типи семантично елементарних простих реченнєвих структур //Матеріали ХІІ наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів Волинського державного університету ім.Лесі Українки. Частина І.- Луцьк: Вид-во Волинського держуніверситету "Вежа", 1995.- С.32.

19. Функціональний аналіз лексико-семантичних класів одновалентних дієслів //Тези Всеукраїнської наукової конференції "Функціональна семантика слов"янських і германських мов".- Житомир, 1995.- С.109-110.

Masytska T.L. Semantic-syntactical valency of the verb.

The thesis is presented as a manuscript for the scientific degree of Candidate of Philology in the field of the Ukrainian language (speciality 10.02.01), Ukrainian Language Institute of NAS of Ukraine, Kyiv, 1995.

The present dissertation contains the theoretical investigation of semantic-syntactical valency of the verb. The morphological, formal-syntactical indications of valency are analysed. The valent groups of the verb and certain substantivised components - syntaxemas, which in semantically elementary simple sentence are stated.

Масицкая Т.Е. Семантико-синтаксическая валентность глагола. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык, Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 1995.

В работе исследованы семантико-синтаксические, формально-синтаксические и морфологические признаки валентности глагола. Установлены валентные классы глагола и определены валентно связанные с ним субстанциальные компоненты - синтаксемы, функционирующие в семантически элементарном простом предложении.

Ключові слова: дієслово, іменник, предикат, семантико-синтаксична валентність, дієслівний предикат діі, дієслівний предикат процесу, дієслівний предикат стану, локативний дієслівний предикат, суб'єктна синтаксема, об'єктна синтаксема, адресатна синтаксема, інструментальна синтаксема, локативна синтаксема, семантично елементарне просте речення.

Handwritten signature